

بررسی تأثیر حج در اخلاق و معاشرت اجتماعی حج‌گزاران (با تأکید بر سخنان و پیام‌های مقام معظم رهبری)

حافظ نجفی^۱

چکیده

حج، که عبادتی منحصر به فرد است، به دلیل اقتضای شرایط زمان و مکان و دارا بودن محتوای معنوی، عاملی قدرتمند برای ایجاد دگرگونی در زندگی فردی و اجتماعی حج‌گزاران به شمار می‌آید. درباره دلایل تأثیرپذیری حج‌گزاران از این مناسک، دیدگاه‌هایی مطرح شده است. در این تحقیق با بررسی بیانات و پیام‌های مقام معظم رهبری درباره حج، در صدد پاسخ به این سؤال هستیم که اعمال عبادی حج از دیدگاه مَعْظَمْ لَه چگونه می‌تواند اخلاق و رفتار اجتماعی زائران و حج‌گزاران را تغییر دهد. برآیند تحقیق نشان می‌دهد در سایه پیوند ایمانی میان حج‌گزاران و رابطه دوستانه آنان با یکدیگر اخلاق و رفتار اجتماعی مسلمانان حج‌گزار تحول می‌یابد که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: محبت به دیگران، دوری از سخنان ناروا، فروتنی، احترام به حقوق هموعان، مدارا و بردباری و گذشت از خطاهای دیگران.

کلیدواژه‌ها: حج، اخلاق، معاشرت، حج‌گزاران، مقام معظم رهبری.

۱. سطح چهار حوزه علمیه و عضو گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت. hnk317@yahoo.com

مقدمه

حج تنها عبادتی است که به صورت بین‌المللی و با حضور مسلمانانی از نقاط مختلف دنیا، سالی یک نوبت در مکه مکرمه و در زمان معین برگزار می‌شود. چون برای وجوب حج، غیر از استطاعت، شرط دیگری مطرح نشده است، (آل عمران: ۹۷) هر زن و مرد مسلمانی که واجد شرایط استطاعت باشد، از هر نقطه دنیا، با توجه به الزامات قانونی عربستان می‌تواند در مکه حضور یابد و این عبادت را به جا آورد. اقتضای حضور این جمعیت متفاوت در یک زمان و مکان، وجود برخی تنش‌ها و ناملایمات است که نمونه‌های آن را در جمعیت‌هایی به مراتب کمتر، شاهد هستیم؛ اما در این مراسم میلیونی با وجود چنین تنوع ملیتی، مذهبی، زبانی و...، کمترین گزارش‌ها را از نظر رخدادهای نامناسب مشاهده می‌کنیم.

نکات یادشده این سؤال را در ذهن هر فردی به وجود می‌آورد: به راستی در مراسم حج چه نیرو و سازوکار قدرتمندی حاکم است که می‌تواند چنین جمعیت انبوهی را با وجود مذاهب، ملیت‌ها، زبان‌ها و نژادهای مختلف در یک زمان و یک مکان گرد آورد، ولی کوچک‌ترین مشکل اجتماعی ایجاد نشود؟ قطعاً آن چیزی که این مراسم را از دیگر اجتماعات بشری متمایز کرده، بعد معنوی و تأثیر مناسک حج در اخلاق و رفتار حج‌گزاران است. حال چگونگی و ابعاد این تأثیرگذاری، موضوع مهمی است که هر کدام از صاحب‌نظران و اندیشمندان، دیدگاه‌های مختلفی درباره آن بیان کرده و آثار علمی قابل توجهی در این زمینه ارائه داده‌اند؛^۱ اما میان این آثار، اثری علمی در این باره با محوریت آیات و روایات و سخنان و پیام‌های مقام معظم رهبری علیه‌السلام به چشم نمی‌خورد. از این رو در این مقاله با درک این ضرورت، در صدد پاسخ به این سؤال

میقات حج

۱. برای مثال: «وظایف اخلاقی حاجیان»، عبدالهادی مسعودی، میقات حج، سال ۱۳۷۷، شماره ۲۳؛ «نقش حج در اصلاح رفتار و کاهش ناهنجاری‌ها»، محمدرضا احمدی، معرفت، سال ۲۰، شماره ۱۶۳؛ «آثار تربیتی-فرهنگی حج»، محمد مسجدجامعی، میقات حج، سال ۱۳۸۹، شماره ۷۳.

هستیم: از منظر روایات و فرمایشات حضرت آیت الله خامنه‌ای، مناسک عبادی حج با کدام اهرم و با چه روش‌هایی می‌تواند اخلاق و معاشرت زائران را دگرگون، و آرامش و ثبات اجتماعی را در مکان و موسم حج برقرار کند؟ همچنین چگونه می‌توان این دستاوردهای اخلاقی را به عرصه‌های دیگر نیز گسترش داد؟

تأثیر حج در اخلاق و معاشرت اجتماعی

حج، عبادتی اجتماعی است که در مکه و در مشاعر مقدس اطراف آن به شکل منحصر به فردی انجام می‌شود. مکه جایی است که خداوند، خانه کعبه در آن را دارای برکت و رحمت و باعث هدایت مردم به سوی ارزش‌های متعالی انسانی معرفی کرده،^۱ و وعده داده است که حضور در آنجا همراه با امنیت و آرامش عمومی خواهد بود.^۲

این گزاره‌ها نشانگر قداست و شرافت فوق‌العاده مکه است و اینکه حضور در آنجا فقط با شرایط ویژه امکان‌پذیر است. به همین جهت در شرع مقدس اسلام برای حضور در سرزمین وحی و به جا آوردن حج، شرایط و دستورات عمل‌های فقهی و اخلاقی ویژه‌ای با عنوان «محرمات و آداب حج» مطرح شده است. فلسفه این احکام و معارف و دلیل این سخت‌گیری‌ها، از دیدگاه مقام معظم رهبری تنها یک چیز است و آن هم ایجاد شرایط مقتضی برای تحول، تغییر و دگرگونی اساسی در وجود حج‌گزاران می‌باشد؛ چراکه در نگاه دین، مناسکی مطلوب و مورد نظر خدای متعال است که نقشی اثرگذار در اخلاق و رفتار حج‌گزاران داشته باشد و آثاری پایدار در زندگی آنان ایجاد کند. این

۱. ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ﴾ (آل عمران: ۹۶) «یقیناً نخستین خانه‌ای که برای [نیایش و عبادت] قرار داده شد همان است که در مکه است که پربرکت و وسیله هدایت برای جهانیان است».

۲. ﴿... وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا...﴾ (آل عمران: ۹۷) «هر که وارد آن شود در امان است». ﴿وَأَذِّنْ لَنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا﴾ (بقره: ۱۲۵) و [یاد کنید] هنگامی که ما این خانه (کعبه) را برای همه مردم محل گردهمایی و جای امن و امان قرار دادیم».

تغییر در صورتی حاصل می‌شود که آگاهی فرد از معارف الهی حج به باور تبدیل شود و لایه‌های درونی شخصیت وی را دگرگون سازد تا مشمول عنایات خداوندی قرار گیرد؛ چراکه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»؛ (رعد: ۱۱) «یقیناً خدا [سرنوشت] هیچ ملتی را تغییر نمی‌دهد تا آنان آنچه را در وجودشان هست تغییر دهند».

دستیابی به این هدف، مستلزم این است که زائر و حج‌گزار پیش از سفر، خود را برای حضور در محضر خداوند و اولیای گرامش آماده کند؛ بدین معنا که اندرون خود را از آلودگی و رذایل اخلاقی مثل حسد، حرص، طمع، ریا، کبر، عجب، نفاق، کینه، بغض و خشم پاک گرداند و اگر به اعمالی زشت و ناروا همچون ستمکاری، غیبت، تهمت، حرام‌خواری، فحش و ناسزا، دروغ، بریدن نان مردم، چشم و هم‌چشمی و... آلوده است، همه را ترک کند و عزم جدی و راستین داشته باشد در آینده به این آلودگی‌ها بازنگردد؛ چراکه توبه واقعی، جز پاکسازی باطن، ترک اعمال ناروا و پشیمانی از گذشته نیست.

شست‌وشویی کن و آنگه به خرابات حرام تا نگردد ز تو این دیر خراب آلوده^۱
رهبر معظم انقلاب با اشاره به این نقش حج می‌فرماید:

موسم حج، فصل بهار معنویت و درخشش توحید در آفاق جهان است و آئین حج، چشمه زلالی است که می‌تواند حج‌گزار را از آلودگی‌های گناه و غفلت پاک سازد و نورانیت فطرت خداداد را به جان و دل او بازگرداند. رها کردن لباس تفاخر و تمایز در میقات حج و درآمدن به لباس همگانی و یکرنگ احرام، نشانه و نماد یکرنگی امت اسلامی و فرمان نمادین اتحاد و همدلی مسلمانان در همه جای جهان است. شعار حج از سویی «قَالَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلَمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ» (حج: ۳۴) است و از سویی «وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ» (حج: ۲۵) و چنین هست که کعبه، افزون بر نمایندگی

۱. دیوان حافظ، غزل شماره ۴۲۳.

کلمه توحید، مظهر توحید کلمه و برادری و برابری اسلامی نیز هست. (پیام به کنگره عظیم حج، ۱۳۸۸/۰۹/۰۵)

عوامل و زمینه‌های تأثیرگذاری حج در اخلاق و رفتار حج‌گزاران

حج به عنوان یک عمل عبادی جامع و تأثیرگذار در اخلاق فردی و روابط اجتماعی، از دو جهت می‌تواند زمینه تأثیر در اخلاق و رفتار حج‌گزاران را فراهم کند:

۱. پیوستگی ایمانی با دیگر مسلمانان

اولین عامل تغییر شخصیت حج‌گزاران این است که حال و هوای این سرزمین و این اعمال و مناسک، آنها را از اندیشه‌های فردگرایانه و خودبینی، رها می‌سازد و به دیگرخواهی وادار می‌کند؛ چراکه آنها با پوشیدن لباس ساده احرام به دریایی از مسلمانان می‌پیوندند؛ پیوندی که باعث گره خوردن خوشی و ناخوشی آنها با خوشی و ناخوشی دیگر مسلمانان می‌شود. ضیوف الهی پس از پوشیدن لباس احرام و گفتن لَبَّيْكَ، دستور خداوند در آیه شریفه ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾ (حجرات: ۱۰) را نصب العین خود ساخته، خودخواهی‌ها و خودمحوری‌ها را رها، و آرامش خود را در آرامش دیگران جست‌وجو می‌کنند. از این رو امام صادق (ع) می‌فرماید:

الْمُؤْمِنُ أَخُو الْمُؤْمِنِ كَالْجَسَدِ الْوَاحِدِ إِنْ اشْتَكَى شَيْئاً مِنْهُ، وَجَدَ أَلَمَ ذَلِكَ فِي سَائِرِ جَسَدِهِ.... (کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۲، ص ۱۶۶)

مؤمن برادر مؤمن است؛ مانند یک پیکر که اگر عضوی از آن پیکر به درد آید دیگر اعضا آن درد را درک خواهند کرد....

این اندیشه مقدس، که نتیجه حضور در آن فضای معنوی است، نمی‌گذارد آنها کوچک‌ترین فکر و عمل ناروایی درباره دیگران تجربه کنند؛ چنان‌که امام صادق (ع) فرمود:

الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ هُوَ عَيْنُهُ وَمِرَاتُهُ وَدَلِيلُهُ لَا يَخُونُهُ وَلَا يَخْدَعُهُ وَلَا يَظْلِمُهُ وَلَا يَكْذِبُهُ وَلَا يَغْتَابُهُ. (همان)

مسلمان برادر مسلمان و به منزله چشم و آینه و راهنمای اوست و از این رو به او خیانت و مکر و ستم روا نمی دارد و دروغ و بدگویی درباره او نخواهد داشت.

رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران، حضرت آیت الله خامنه ای علیه السلام نیز در این باره فرمود:

- تعهد به وظایفی که بر دوش مسلمان نهاده شده است، رحم و گذشت در تعامل با برادران، تقویت روح اخوت و همدلی، درس بزرگ حج است. در اینجا حتی جدال و درشتگویی با دیگران ممنوع است. پوشش یکسان و اعمال یکسان و حرکات یکسان و رفتار مهربان در اینجا به معنای برابری و برادری همه آن کسانی است که به این کانون توحید معتقد و دل بسته اند. (پیام به کنگره عظیم حج، ۱۳۹۲/۷/۲۲)

- ما همه ملت های مسلمان را برادران خود می دانیم و با غیر مسلمانانی که در جبهه معارض وارد نشده اند با نیکی و عدالت رفتار می کنیم. غم و گرفتاری جوامع مسلمان را گرفتاری خود به شمار می آوریم و برای علاج آن تلاش می کنیم، کمک به فلسطین مظلوم، دلسوزی برای پیکر مجروح یمن و دغدغه مسلمانان زیر ستم در هر نقطه جهان را اهتمام همیشگی خود قرار می دهیم. (پیام به کنگره عظیم حج، ۱۳۹۹/۵/۷)

ایشان در دیدار کارگزاران حج در تاریخ ۱۴ اردیبهشت ۱۴۰۴، حوزه تأثیرگذاری حج را از جامعه اسلامی نیز فراتر دانست و فرمود:

این یک سفر زیارتی معمولی نیست؛ این یک سفر گردشی نیست. این مسافرت شما برای حج و عمل حج شما، مشارکت در یک اقدام بسیار مهمی است که خدای متعال برای اداره بشریت - نه فقط اداره مؤمنین و مسلمین - این دستگاه را، این تشکیلات را مقرر کرده. حج برای اداره بشریت است. لذا می بینید در قرآن خطاب به ابراهیم می فرماید: ﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾. (حج: ۲۷) «فی الناس»، همه مردم، مردم عالم، اکثر آنها آن روز ایمان به ابراهیم نداشتند، اما آذان حج، اعلام

حج، دعوت به حج، مال همه بشریت است...؛ فقط خدمت به خودتان نیست، خدمت به کشورتان نیست، خدمت به امت اسلامی فقط نیست؛ خدمت به بشریت است؛ «مثلاً» طواف که شما می‌کنید، درس طواف، گردشِ گردِ مرکزِ توحید است؛ به بشریت یاد می‌دهد که حرکتِ زندگی‌ات باید این جور دور مرکز توحید باشد: رفتار با برادران و خواهران، رفتارِ توحیدی؛ خانواده توحیدی؛ همه امور زندگی بر محور توحید بایستی باشد... اگر چنانچه بشریت توفیق پیدا کند که زندگی‌اش، حکومتش، درسش، جنگش، صلحش، رفاقتش، دشمنی‌اش بر محور خدا انجام بگیرد، دنیا گلستان خواهد شد. اگر توحید ملاک باشد، این خودخواهی‌ها، این بی‌رحمی‌ها، این قساوت‌ها، این قتل‌ها، این کودک‌کشی‌ها، این استعمارها، این دخالت‌ها در کشورهای دیگر، از بین خواهد رفت.

ب) ارتباط دوستانه با مسلمانان

آن پیوند ایمانی قلبی، حج‌گزاران را به لزوم پیوست اجتماعی با دیگر مسلمانان نیز وادار می‌کند. یکی از مشکلات مسلمانان در زمان کنونی، بی‌خبری و بی‌مسئولیتی درباره یکدیگر است. از این رو حضرات معصومین علیهم‌السلام در توصیه‌های خود می‌کوشیدند به مسلمانان پیام‌وزند ضمن ارتباط صمیمی با دیگران، مهرورزی و عطوفت به آنان را در جامعه به عنوان یک اصل اساسی مورد توجه قرار دهند؛ برای مثال امام صادق علیه‌السلام این ارتباط را به عنوان یک مطالبه شرعی از مردم درخواست می‌کند و می‌فرماید:

اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا إِخْوَةً بَرَّةً مُتَحَابِّينَ فِي اللَّهِ مُتَوَاصِلِينَ مُتَرَاحِمِينَ تَزَاوَرُوا وَتَلَاقُوا وَتَذَاكُرُوا أَمْرًا وَ أَحْيَا. (کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۲، ص ۱۷۶)

تقوای الهی را رعایت کنید، برادر نیکوکار یکدیگر باشید، برای خدا نسبت به همدیگر عشق بورزید، با یکدیگر ارتباط داشته باشید، به یکدیگر مهر و محبت نمایید، به ملاقات و دیدار یکدیگر بروید و درباره مکتب ما با یکدیگر سخن بگویید و آن را [میان جامعه] زنده و پابرجا کنید.

موسم حج، بهترین فرصت برای این ارتباط سازنده است. از این رو امام صادق علیه السلام آن را از اسرار حج می داند:

وَجَعَلَ فِيهِ الْإِجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا...، وَلَوْ كَانَ كُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا يَتَّكِلُونَ عَلَى بِلَادِهِمْ وَمَا فِيهَا هَلَكُوا، وَخَرِبَتِ الْبِلَادُ وَسَقَطَ الْجُلْبُ وَالْأَرْبَاحُ وَعَمِيَتِ الْأَخْبَارُ وَلَمْ يَفْقُوهَا عَلَى ذَلِكَ، وَذَلِكَ عِلَّةُ الْحَجِّ. (مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۹، ص ۳۳)

در سرزمین مکه، اجتماعی از شرق و غرب پدید آورد تا همدیگر را بشناسند... و اگر هر گروهی به آنچه در سرزمین های خود جریان دارد تکیه می کردند، نابود می شدند و بلاد روی زمین رو به ویرانی می گذاشت و امر تجارت و بازرگانی به تباهی می گرایید و اخبار و گزارش ها به دست افراد نمی رسید. این است فلسفه حج.

همچنین امام رضا علیه السلام حج را از فرصت های علم آموزی و نقل احادیث ائمه علیهم السلام در سایه ارتباط با دیگر مسلمانان معرفی کرده است:

... مَعَ مَا فِيهِ مِنَ التَّفَقُّهِ وَتَقَلُّ الْأَخْبَارِ الْإِمَّتَةِ إِلَى كُلِّ صُفْعٍ وَنَاحِيَةٍ. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۷-۸)

[از دیگر آثار و منافع حج این است که حج گزاران]، فقه و علم دین را بیاموزند و آثار ائمه را منتشر سازند و اخبار آنان را برای دیگران بازگو کنند و به جای جای جهان برسانند. از این رو رهبر معظم انقلاب نیز حج را فرصتی مغتنم برای آگاهی از دیگر مسلمانان می داند:

تبادل دانسته ها و داشته ها میان مردم کشورها و مناطق دور از هم، و تعمیم آگاهی ها و تجربه ها، و خبرگیری از وضع و حال یکدیگر، و زدودن بدفهمی ها و نزدیک کردن دل ها و انباشتن توان ها برای مقابله با دشمنان مشترک، دستاورد حیاتی و بسی بزرگ حج است که با صدها گردهمایی مرسوم و معمول نمی توان آن را به دست آورد. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۹۸/۰۵/۱۹)

ایشان در یکی از بیانات خود کلام امام صادق علیه السلام به ابواسامه که فرمود «عَلَيْكَ بِتَقْوَى اللَّهِ وَالْوَرَعِ وَالْإِجْتِهَادِ وَصِدْقِ الْحَدِيثِ وَأَدَاءِ الْأَمَانَةِ وَحُسْنِ الْخُلُقِ وَحُسْنِ الْجَوَارِ وَكُونُوا دُعَاءً إِلَى

أَنْفُسِكُمْ بِغَيْرِ السَّبْتِ كُمْ وَكُونُوا زِيناً وَلَا تَكُونُوا شَيْناً^۱ (کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۲، ص ۷۷) را مورد اشاره قرار داد و فرمود:

ارتباط برقرار کنید، حرف بزنید، خبر بدهید، خبر بگیرید، روحیه بدهید، روحیه بگیرید، حقایقی را که درباره استکبار، مستکبرین، معاندین، مخالفین می دانید - شماسی سال تجربه دارید - برای آن برادرانی که تازه وارد این میدان شده اند، تشریح کنید. آنهایی هم که توانایی تبیین و بیان و این چیزها ندارند، با رفتار خودشان مردم را دعوت کنند: «کُونُوا دَعَاةَ النَّاسِ بِغَيْرِ السَّبْتِ كُمْ». مردم را با زبان هم می شود دعوت کرد؛ اما دعوت قوی تر و بهتر، با عمل است. ادبتان، احترامتان، دلبستگی نشان دادن به حقایق حج، اینها رفتارهای جمعی و عمومی است برای بهتر برگزار کردن این واقعه بین الملل اسلامی. (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۰/۷/۱۱)

در سایه پیوند ایمانی میان حج گزار و رابطه دوستانه آنان با یکدیگر، اخلاق و رفتار فردی - اجتماعی آنان نیز دگرگون می شود. در ادامه به برخی از آنها اشاره می شود.

میقات حج

الف) محبت و مهرورزی به دیگران

اساس حج مبتنی بر دو امر مهم است: یکی ارتباط با خداوند و پرستش خالصانه ذات اقدس الهی و دیگری ارتباط با آفریده های خدا. زائران خانه خدا وقتی در آن فضای ملکوتی و نورانی قرار می گیرند دل هایشان برای راز دل گفتن با محبوب همیشگی مهیا می گردد. در آنجا خالصانه ترین نوع کرنش و خاکساری در محضر پروردگار تجربه، و دل با یاد حق مصفا می شود. انسان در وجود خود نوعی سبکی از بار سنگین معاصی احساس می کند و خود را به آفریدگارش خیلی نزدیک می بیند و دلش به آرامش وصف ناپذیری نایل می آید. در پرتو این صفای معنوی، وجود زائران خانه خدا و از مهر و صفا به بندگان

۱. «بر تو باد تقوا، کوشش و راستگویی، امانتداری، خوش اخلاقی و همسایه نیکو بودن و دعوت کننده مردم به سوی خود باشید نه با زبانتان (بلکه با عمل خود)، و زینت ما باشید، نه مایه رسوائی».

خدا مالامال می‌شود و همه کدورت‌ها کنار می‌رود. این است که حج‌گزاران از نظر اخلاق و رفتار، متمایز از همیشه جلوه می‌کنند. اگر سرزمین مقدس مکه، در کلام خداوند محل امن نام گرفته (بقره: ۱۲۵؛ آل عمران: ۹۷)، به این دلیل است که حج‌گزاران، همه خصلت‌های منفی و خشونت را از روح و روان خود دور می‌کنند و به یک انسان سازگار و متواضع تبدیل می‌شوند و از این رو نه تنها انسان‌ها، بلکه همه موجودات (حیوانات، درختان و گیاهان) از حرکت تخریبی و آسیب‌زای آنها مصون می‌مانند. حضرات معصومین علیهم‌السلام برای نهاده‌سازی این ویژگی‌های اخلاقی، توصیه‌هایی به زائران خانه خدا کرده‌اند؛ برای مثال پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در یکی از سفرهای حج فرمود: «مَنْ كَانَ يَسِيئُ الْجَوَارِ فَلَا يُصَاحِبْنَا»؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۵۰۵؛ طبرسی، ۱۳۹۲ق، ص ۲۸۸) «آن کس که در مصاحبت و هم‌جواری بد عمل می‌کند با ما هم‌سفر نشود».

حضرت آیت الله خامنه‌ای، رهبر معظم انقلاب اسلامی، در این باره می‌فرماید:

- یک زائر ایرانی باید مظهر انسانی متدین، مؤدب، مرفه، باانضباط، مهربان با دیگران و معتقد به برادری اسلامی باشد و این تبلیغ عملی از هر سخن و بیانی مؤثرتر است. (بیانات در جمع کارگزاران حج، ۱۳۹۰/۹/۲۸)

- تعهد به وظایفی که بر دوش مسلمان نهاده شده است، رحم و گذشت در تعامل با برادران، تقویت روح اخوت و همدلی، درس بزرگ حج است. در اینجا حتی جدال و درشت‌گویی با دیگران ممنوع است. پوشش یکسان و اعمال یکسان و حرکات یکسان و رفتار مهربان در اینجا به معنای برابری و برادری همه آن کسانی است که به این کانون توحید معتقد و دلبسته‌اند. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۹۲/۷/۲۲)

ب) دوری از سخنان آلوده و ناروا

انسان خداشناس معتقد است مأموران الهی همه گفتارهای او را رصد می‌کنند: ﴿مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾؛ (ق: ۱۸) هیچ سخنی را به زبان نمی‌گوید جز اینکه

نزد آن [برای نوشتن و حفظش] نگهبانی آماده است». بدین جهت او باید خود را ملزم به سخنانی صحیح و بر پایه حق بداند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا» (احزاب: ۷۰) «ای اهل ایمان! از خدا پروا کنید و سخن درست و استوار گوید».

پاداش این مراقبت، گشوده شدن دریچه‌های رحمت الهی و نیکی‌ها به روی انسان است؛ چنان‌که پیامبر خدا ﷺ فرمود: «يَا عَلِيُّ ثَلَاثٌ مِنْ أَبْوَابِ الْبِرِّ سَخَاءُ النَّفْسِ وَطِيبُ الْكَلَامِ وَالصَّبْرُ عَلَى الْأَذَى»؛ (ابن شعبه، ۱۴۰۴ق، ص ۸) «ای علی، سه چیز به عنوان دریچه نیکی به زندگی انسان به شمار می‌آید: بخشندگی، پاکیزگی سخن، و صبر در برابر آزار دیگران».

حضور در مناسک حج و گشتن دور کعبه و حرکت میان صفا و مروه، حال انسان را به گونه‌ای تغییر می‌دهد که تمام بدن به زبان گویا تبدیل می‌شود و سراسر وجود وی مترنم به ذکر خدا می‌گردد. این حال خوش می‌تواند انسان را به انجام حج مبرور موفق سازد؛ حج مبروری که درباره آن در روایت آمده است:

قال رسول الله ﷺ الْحَجُّ الْمُبْرُورُ لَيْسَ لَهُ جِزَاءٌ إِلَّا الْجَنَّةُ. فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا بَرَّ الْحَجُّ؟ قَالَ طِيبُ الْكَلَامِ وَاطْعَامُ الطَّعَامِ. (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۳۳)

حج نیکو (مقبول) پاداشی جز بهشت ندارد. گفته شد: ای رسول خدا! نشانه نیکو بودن (قبولی) حج چیست؟ فرمود: پاکیزه سخن گفتن و اطعام کردن.

اقتضای چنین حجتی که ابراهیمی نام گرفته، این است که حج‌گزاران در معاشرت با همسفران و دیگر مسلمانان به نیکوترین وجه سخن می‌گویند و از هرگونه خشونت، جسارت، جدال، دروغ، غیبت، نیش زبان و سخنان رنج‌آور، بیهوده و تفرقه‌انگیز خودداری می‌کنند؛ به ویژه در حال احرام و به جا آوردن اعمال، مناسک و زیارت که بیشترین توجه و ادب را می‌طلبد؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

اتَّقِ الْمُفَاخَرَةَ وَعَلَيْكَ بِوَرَعٍ يَخْجُزُكَ عَنْ مَعَاصِي اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ، فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ يَقُولُ «ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ» وَمِنَ التَّفَثِ أَنْ تَتَكَلَّمَ فِي إِحْرَامِكَ بِكَلَامٍ قَبِيحٍ، فَاذَا دَخَلْتَ مَكَّةَ

میقات حج

فَطُفَتْ بِالْبَيْتِ تَكَلَّمَتْ بِكَلَامٍ طَيِّبٍ وَكَانَ ذَلِكَ كَفَّارَةً لِّذَلِكَ. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۳۳؛ کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۴، ص ۵۴۳)

از فخرروشی پرهیز و بر تو باد به پرهیزگاری که از معصیت خداوند بزرگ تو را باز دارد؛ چراکه خداوند می‌فرماید «آن‌گاه آلودگی را از خود بزدایید» و از جمله آلودگی‌ها این است که در احرام خود سخن زشت بگویید. پس چون داخل مکه شدی و طواف خانه نمودی و به کلام پاک زبان گشودی، این کفاره آن گناه است. رهبر معظم انقلاب در این باره می‌فرماید:

ما بایستی از اسلام برای عمل خودمان، برای رفتارهای خودمان، برای موضع‌گیری‌های خودمان درس بگیریم و بدانیم... وقتی رحمت الهی برای ما پیش خواهد آمد که مواظب و مراقب خودمان باشیم؛ مراقب حرف زدیمان، مراقب اقدام کردیمان، مراقب تبلیغاتمان. (بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران حج، ۱۳۸۷/۸/۱۵)

ج) فروتنی و دوری از خودبزرگ‌بینی

حج، عبادت و پرستش خداوند است که با تذلل، خاکساری و کرنش در برابر او انجام می‌شود. حضرت علی علیه السلام در تبیین فلسفه حج فرمود:

وَفَرَضَ عَلَيْكُمْ حَجَّ بَيْتِهِ الْحَرَامِ... وَجَعَلَهُ سُبْحَانَهُ عَلَامَةً لِّتَوَاضُعِهِمْ لِعَظَمَتِهِ وَإِدْعَانِهِمْ لِعِزَّتِهِ. (نهج البلاغه، ۱۳۶۹ش، خطبه ۱)

خداوند زیارت خانه خود را بر شما واجب نموده... حج را نشانه خاکساری در برابر عظمت، و اعتراف به عزت خداوندیش قرار داد.

کرنش و تواضع از لوازم این عبادت است. اگر چنین حالتی در انسان به وجود نیاید، نمی‌تواند به هدف اصلی حج نایل شود. از این رو امام صادق علیه السلام درباره سعی فرمود:

مَا مِنْ بُقْعَةٍ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ مِنَ الْمَسْعَى لِأَنَّهُ يَذِلُّ فِيهِ كُلُّ جَبَّارٍ (مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۱۹، ص ۴۹)

هیچ نقطه‌ای از جهان برای خدا محبوب‌تر از محل سعی بین صفا و مروه نیست؛

زیرا در این نقطه همه گردنکشان خوار و ذلیل می‌شوند و عبودیت و بندگی خود را به نمایش می‌گذارند.

علی علیه السلام نیز فرمود:

اگر کعبه و محل برگزاری حج در میان باغ‌ها و نهرها و سرزمین‌های هموار و پردرخت و پرثمر، مناطقی آباد و دارای خانه و کاخ‌های بسیار و آبادی‌های به هم پیوسته، در میان گندم‌زارها و باغ‌های خرم و پرگل و گیاه، در میان بستان‌های زیبا و پرطراوت و پرآب، در وسط باغستانی بهجت‌زا... قرار می‌گرفت نمی‌توانست نشانه اخلاص و خشوع بندگی به حساب آید به همین جهت خانه خدا در زمین خشک و سنگلاخ قرار گرفت تا وسیله آزمایش بندگان باشد.

خداوند بندگان را با انواع شدائد می‌آزماید و با انواع مشکلات دعوت به عبادت می‌کند و به اقسام گرفتاری‌ها مبتلا می‌نماید تا تکبر را از قلب‌هایشان خارج سازد، خضوع و آرامش را در آنها جایگزین نماید، باب‌های فضل و رحمتش را به رویشان بگشاید و وسایل عفو خویش را به آسانی در اختیارشان قرار دهد.

(شریف رضی، ۱۳۶۹ش، خطبه ۱۹۲ معروف به خطبه قاصعه)

بنابراین اقدام خالصانه برای حج مساوی با تواضع و کرنش در محضر پروردگار متعال است و باعث می‌شود حج‌گزاران این خصلت را در عرصه‌های زندگی عادی و معاشرت با هم‌نوعان نیز مراعات کنند و بدین وسیله فضیلت‌های اخلاقی در جامعه گسترش یابد. از این رو امام صادق علیه السلام فرمود:

كَانَ أَبِي يَقُولُ مَنْ أَمَّ هَذَا الْبَيْتَ حَاجًّا أَوْ مُعْتَمِرًا مُبِرًّا مِنَ الْكِبَرِ رَجَعَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَهَيئَةِ يَوْمٍ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ. (کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۴، ص ۲۵۲)

پدرم پیوسته می‌فرمود کسی که برای حج یا عمره قصد این خانه کند، درحالی‌که از کبر و خودپسندی بری و دور باشد، همانند روزی که از مادر متولد گردیده، از گناهان پاک می‌شود.

مقام معظم رهبری نیز در این باره می‌فرماید:

این فرصت است و باید مغتنم شمرد. یکی از آسان‌ترین طرق که همه می‌توانند او را انجام بدهند، این است که ایرانی مسلمان که زیر لوای جمهوری اسلامی و حاکمیت اسلام دارد زندگی می‌کند، با رفتار خود، با حرکات خود، با منش خود، اسلام جمهوری اسلامی را معرفی کند، خود را معرفی کند، تأثیر تربیت اسلامی بر خود را نشان بدهد. این یکی از آسان‌ترین راه‌هاست. حاجی‌ای که در مسجد الحرام یا مسجد النبی یا در بقیع یا در زیارت شهدای احد و امثال اینها - در منا، در عرفات - رفتارش رفتار انسان مؤدب به آداب اسلامی است، رفتار انسانی است که مربای به تربیت قرآنی است، اهل خشوع است، اهل تواضع است، اهل محبت است، اهل اهانت به این و آن نیست، اهل جمع است، نه اهل تفرقه. رفتار مؤدب به آداب اسلامی، یکی از بالاترین چیزهاست. (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۸۸/۰۸/۰۴)

د) احترام به حقوق ممنوعان

حج، به دلیل نقش عمده در معرفت‌افزایی^۱ انسان را با معارف اعتقادی و اخلاقی آشنا می‌کند و یکی از آموزه‌های این سفر معنوی، احترام به حقوق دیگران است. حج به ما می‌آموزد نباید هیچ حقی از دیگران، به ویژه حقوق مالی و اخلاقی، بر عهده ما باشد و پیش از انجام دادن اعمال و مناسک حج باید حقوق دیگران را جبران کنیم؛ چنان‌که امام صادق (ع) فرمود: «إِذَا أَرَدْتَ الْحَجَّ... وَاخْرُجَ مِنْ حُقُوقِ تَلَزُمِكَ مِنْ جَهَةِ الْمُخْلُوقِينَ»؛ (جعفر بن محمد، ۱۴۰۰ق، ص ۱۱۲) «هرگاه اراده حج کردی... حقوقی را که از مردم در گردن تو هست، ادا کن». همچنین امام رضا (ع) فرمود:

إِذَا أَرَدْتَ الْخُرُوجَ إِلَى الْحَجِّ وَدَّعْتَ أَهْلَكَ وَأَوْصِيَّتَ وَقَصَّيْتَ مَا عَلَيْكَ مِنَ الدِّينِ وَأَحْسَنْتَ الْوَصِيَّةَ... (مجلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۹۶، ص ۳۳۳)

۱. «الْحَجُّ عَرَفَةٌ». (راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۱۰۱)

هنگامی که می‌خواهی عازم سفر حج شوی، با خانواده‌ات وداع کن و به آنها وصیت نما و حقوقی که دیگران برگردن تو دارند، ادا کن و در وصیت نمودن به نیکی رفتار نما...

حج‌گزاران با این بستر اعتقادی، نه تنها در ایام حج، بلکه به صورت نهادینه در همه عرصه‌های زندگی می‌کوشند تابع حق باشند و از هرگونه دست‌درازی به حقوق دیگران اکیداً اجتناب کنند.

مقام معظم رهبری در چندین سخن، توجه به حقوق دیگران را گوشزد می‌کند؛ از جمله می‌فرماید:

ما انسان‌ها را - اعم از مسلمان و غیر مسلمان - دارای حقوق می‌دانیم، دارای حق می‌دانیم و به آن حق دست‌درازی نمی‌کنیم. اینکه می‌گوییم با هم برادر هستیم، در اسلام یک تعارف نیست؛ یعنی حقیقتاً مسلمین نسبت به یکدیگر، دارای حق برادری هستند و نسبت به هم طلبکارند؛ همچنان که برادران نسبت به هم، مدیون یکدیگر هستند و باید نسبت به هم، حقوق متقابلی را عمل کنند. پیامبر، این را عملی کرد. (بیانات در دانشگاه علوم دریایی امام خمینی رحمته‌الله علیه، نوشهر، ۱۳۹۴/۷/۸)

هـ) مدارا، بردباری و دوری از خشونت

از آداب سفر، مصاحبت نیکو و تحمّل ناسازگاری‌هاست. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود:

مَا إِصْطَحَبَ إِثْنَانِ إِلَّا كَانَ أَغْظَمُهُمَا أَخْراً وَأَحَبَّهُمَا إِلَى اللَّهِ أَزْفَقُهُمَا بِصَاحِبِهِ. (برقی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۵۸)

هرگاه دو تن همسفر شدند، آن کس که بیش از دیگری رفق و مدارا نسبت به رفیق خود پیش گیرد، نزد خدا محبوب‌تر و پاداشش عظیم‌تر است.

امام صادق علیه‌السلام نیز فرمود:

لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يُحْسِنْ صُحْبَةَ مَنْ صَحِبَهُ وَمُرَافَقَةَ مَنْ رَافَقَهُ وَمُحَاحَةَ مَنْ مَاحَهُ وَمُخَالَفَةَ

مَنْ خَالَفَهُ. (طبرسی، ۱۳۹۲ق، ص ۲۸۶)

از ما نیست کسی که با صاحبان خود به نیکی مصاحبت نکند و با رفیقان رفق و مدارا پیشه نسازد و در غذا خوردن تمایل دیگران را در نظر نگیرد و در خلق و خوی، اخلاق دیگران را نادیده انگارد.

به همین جهت سفارش به مدارا و رفتار نیکو از توصیه‌های اکید ائمه اطهار علیهم‌السلام در سفرهای زیارتی بود؛ چنان‌که امام باقر علیه‌السلام فرمود:

مَا يُعْبَأُ مَنْ يَسْلُكُ هَذَا الطَّرِيقَ إِذَا لَمْ يَكُنْ فِيهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ: وَرَعٌ يَحْجُزُهُ عَنِ مَعَاصِي اللَّهِ، وَحِلْمٌ يَمْلِكُ بِهِ غَضَبَهُ، وَحُسْنُ الصُّحْبَةِ لِمَنْ صَحَبَهُ. (کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۴، ص ۲۸۶)

کسی که به حج می‌رود و این راه را طی می‌کند اگر سه خصلت در وی نباشد مورد عنایت و توجه قرار نمی‌گیرد: ورع و پارسایی که او را از گناه باز دارد، صبر و بردباری که بتواند خشم خود را در اختیار گیرد و خوش رفتاری با همراهان.

طبق توصیه‌های ائمه علیهم‌السلام اگر زائر از همسفران خود، رفتاری نامطلوب دید، نخست باید در صدد اصلاح او برآید و اگر ادامه یافت با تحمل و بردباری، سفر را به پایان برد و در صدد نزاع و مجادله و پاسخ‌گویی برنیاید. در این صورت نه تنها رفتار حج‌گزار در ایام سفر و زمان برگزاری مناسک حج تغییر می‌کند، بلکه دگرگونی اساسی در شخصیت وی نیز به وجود می‌آید. از این‌رو رهبر معظم انقلاب می‌فرماید:

تقویت روح اخوت و همدلی، درس بزرگ حج است. در اینجا حتی جدال و درشت‌گویی با دیگران ممنوع است. پوشش یکسان و اعمال یکسان و حرکات یکسان و رفتار مهربان در اینجا به معنای برابری و برادری همه آن کسانی است که به این کانون توحید، معتقد و دلبسته‌اند. (پیام به حجاج، ۱۳۹۲/۷/۲۳)

و) گذشت از خطاهای دیگران

ایام حج، از دو جهت، رفتار مسالمت‌آمیز را برای انسان الزامی می‌کند: اول از جهت

مناسک حج و محرمات آن و دوم از جهت قرار گرفتن در ماه حرام. قرآن کریم به این دو موضوع الزامی چنین تأکید ورزیده است:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا﴾. (مائده: ۲)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید! حرمت شعائر الهی و ماه حرام و قربانی حج و حیواناتی که برای حج علامت‌گذاری شده‌اند و راهیان خانه خدا، که فضل و خشنودی پروردگارشان را می‌طلبند نشکنید و هرگاه از احرام بیرون آمدید می‌توانید شکار کنید. و دشمنی با گروهی که شما را از مسجد الحرام بازداشتند، شما را به بی‌عدالتی و تجاوز وادار نکند.

به اعتقاد برخی مفسران، حرمت ماه‌های حرام در شریعت حضرت ابراهیم علیه السلام تشریع شد (طباطبایی، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۲۷۱؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۹۴۳) و تا زمان جاهلیت محترم بود؛ (طیب، ۱۳۶۹ش، ج ۸، ص ۲۱۸) به گونه‌ای که به جهت حرمت این ماه‌ها اگر شخصی قاتل پدر خود را در این دوره زمانی مشاهده می‌کرد، متعرض او نمی‌شد. (طوسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۱۴) این سنت ابراهیمی تا ظهور اسلام همچنان میان عرب رایج و محترم بود تا اینکه قرآن کریم آن را تأیید و امضا کرد. (طباطبایی، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۲۶۶)

زائران و حج‌گزاران با توجه به حساسیت زمان و مکان، هم به لحاظ تبعات اخلاقی و هم به دلیل پیامدهای فقهی، خود را ملزم به مراقبت‌های زیاد در رفتار و معاشرت می‌دانند و می‌کوشند از کوچک‌ترین برخورد نامناسب با دیگران پرهیز کنند.

رهبر معظم انقلاب در این باره می‌فرماید:

[حج] نمایش اخلاق است: ﴿فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾. آنجا جای برادری است، جای اخلاق است، جای گذشت است، جای دعوا کردن با

یکدیگر نیست، جای جدال کردن نیست. می بینید همه این عناصر عجیب و سازنده و درس آموز در حج جمع شده است. فریضه حج یک چنین فریضه‌ای است. (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۸/۰۴/۱۲)

در راستای احترام ویژه‌ای که زمان و مکان حج دارد و با توجه به اینکه حج‌گزاران مهمانان خاص خداوند متعال هستند، پیامبر و ائمه علیهم‌السلام به شیوه‌های مختلف می‌کوشیدند مردم را با این معارف ارزشمند اخلاقی تربیت کنند؛ چنان‌که سُمَاعَةُ بْنُ مِهْرَانَ می‌گوید:

از امام صادق علیه‌السلام پرسیدم: مردی به من بدهکاری مالی دارد و مدتی او را ندیده‌ام تا اینکه در اطراف کعبه به او برخورد کرده، او را می‌بینم. آیا مال خود را از او بخواهم؟ حضرت فرمود: «نه، حتی به او سلام نکن و او را نترسان تا اینکه از حرم خارج شود». (کلینی، ۱۳۸۹ق، ج ۴، ص ۲۴۱)

نتیجه‌گیری

این پژوهش که با محوریت سیره و سخن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و خاندان مطهر ایشان و بیانات و پیام‌های مقام معظم رهبری درباره حج انجام شد، نشان داد حج در اصلاح اخلاق و رفتار اجتماعی حج‌گزاران تأثیر بسزایی دارد؛ زیرا حضور در آن مکان‌های نورانی، به جا آوردن اعمال عبادی حج و رازونیا با خداوند متعال، دریچه‌ای از نور و معنویت را به روی میهمانان الهی باز می‌کند. هر کدام از حج‌گزاران به میزان معرفتی که کسب کرده، ضمن بازنگری در گذشته خود، روح و روان و اندیشه و عمل خود را از همه رذایل اخلاقی و آلودگی‌ها پالایش می‌کند و تصمیم می‌گیرد خود را به فضیلت‌های اخلاقی آراسته سازد. در این مقاله به نه مورد از آن آثار اشاره شده است. حج‌گزاران چون خود را عضوی از پیکر جامعه بزرگ اسلامی می‌دانند می‌کوشند با دیگر مسلمانان ارتباط دوستانه داشته باشند و با رفتار متواضعانه، گذشت، حلم و بردباری، دوری از خشونت،

مهر و محبت خود را به همگان ابراز دارند. آنها در این سبک از زندگی سالم اجتماعی، تبعیت خود را از پیامبر خدا ﷺ و دیگر اولیای دین اعلام می‌دارند و حقوق همگان را محترم می‌شمارند و در ایجاد محیط امن و آرام نقش بسزایی ایفا می‌کنند. نتیجه این سفر معنوی کوله‌باری از فضایل اخلاقی و رفتاری است که حج‌گزاران آن را به عنوان سوغات معنوی حج به وطن خود می‌آورند.

منابع

- * قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.
- * شریف رضی، محمد بن الحسین (۱۳۶۹ ش.)، نهج البلاغة، تحقیق سید کاظم محمدی و محمد دشتی، قم، انتشارات امام علی (ع)، چاپ دوم.
- ۱. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (۱۴۰۳ ق.)، عوالي اللئالی العزیزة فی الأحادیث الدینیة، قم المقدسة، مطبعة سید الشهداء، چاپ اول.
- ۲. ابن شعبه، حسن بن علی (۱۴۰۴ ق.)، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ، قم المقدسة، مؤسسه النشر الإسلامی، چاپ دوم.
- ۳. ابن عربی، محمد بن عبدالله (۱۴۲۶ ق.)، احکام القرآن، به کوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالفکر.
- ۴. برقی، أحمد بن محمد (۱۴۱۳ ق.)، المحاسن، تحقیق مهدی الرجائی، قم المجمع العالمی لأهل البيت، الطبعة الأولى.
- ۵. جعفر بن محمد (ع)، امام ششم (۱۴۰۰ ق.)، مصباح الشریعة، بیروت، اعلمی.
- ۶. حافظ شیرازی، خواجه شمس الدین محمد (۱۳۸۹ ش.)، دیوان کامل، خط محمد سلحشور، تهران، انتشارات شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر، چاپ اول.
- ۷. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق.)، وسایل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعة، تحقیق مؤسسه آل البيت (ع)، قم، نشر مؤسسه آل البيت (ع).
- ۸. خامنه‌ای، سید علی، صحیفه حج، ج ۲، مجموعه سخنان و پیام‌های مقام معظم رهبری، نشر مشعر، تهران.

۹. خمینی علیه السلام، سیدروح الله (۱۳۹۶ ش.)، مناسک حج (مطابق با فتاوی امام خمینی، با حواشی مراجع معظم)، نشر مشعر.
۱۰. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق.)، کتاب من لایحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
۱۱. طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۷۴ ش.)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۲. طبرسی، حسن بن الفضل (۱۳۹۲)، مکارم الاخلاق، تحقیق محمدحسین آعلمی، بیروت، منشورات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۳. طوسی محمد بن حسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۴. طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸ ش.)، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلام، چاپ دوم.
۱۵. قطب راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۰۵ ق.)، فقه القرآن، قم، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۹ ق.)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الإسلامیة، چاپ دوم.
۱۷. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۱۲ ق.)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، تحقیق دار احیاء التراث، بیروت، دار احیاء التراث، چاپ اول.
۱۸. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ ق.)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۹. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه ای به نشانی: <https://farsi.khamenei.ir>